

В. Г. Балущок

РИТУАЛ ВСТУПУ ВОЗНОГО НА ПОСАДУ В РАНЬНОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ (спроба інтерпретації)

У статті робиться спроба визначення типу ритуальних дій, що мали місце при вступі на посаду возного в ранньомодерній Україні у рамках групи обрядів переходу.

Ключові слова: возний, ритуал (обряд), ритуали переходу, ініціація введення в посаду.

Важливе місце в судовій системі ранньомодерної України, зокрема у XVI-XVII століттях, посідав такий судовий урядовець, як возний. З особою возного, його посадою і діяльністю пов'язано багато цікавих фактів тодішньої судово-правової культури, які всі розглядати тут не місце, тим більше, що це вже зроблено й робиться іншими. В Україні цим, зокрема, займаються Н. Яковенко, Н. Старченко, В. Поліщук, Н. Білоус та інші вчені. Я ж, будучи причетним до історичної етнології – культурної антропології, хочу зупинитися лише на одному аспекті особи возного, а саме на ритуальних діях, які мали місце при вступі його на посаду. Проте спочатку слід, гадаю, все ж дати деяку інформацію про возного та його посаду взагалі, зокрема, у шляхетському соціумі ранньомодерної України.

Як зазначила якось Н. Яковенко, наші предки любили і вміли судитися. Особливо судитися любили шляхтичі. Та от, позвану сторону викликали до суду королівськими позовами, тобто писаними оповіщеннями, а позови доставлялися судовими чиновниками, які називалися возними. Возні також засвідчували збитки від грабунків, побиття й поранення, оглядали місця кримінальних злочинів, фіксували публічно-правові акції приватних осіб (як розмежування чи розподіл майна) тощо [1]. Зміст подій та юридичних документів переважно записувався саме з уст возних: «**А такъ я, во (з)ны(и), при чн(м) бы(л) и што(м) справова(х), и(ж) бы сталъ и видялъ, тоє созънаиѣе моє справе(д)ливѣ кѣ записаиѣю до кнн(г) крго(д)ски(х) житломн(р)ски(х) з печа(т)ю моюю подаю и очеви(с)то со(з)навамъ**» [2, с.153]. Зрозуміло, що возний ніс відповідальність за достовірність цієї інформації. Саме тому польський дослідник кінця XIX – початку XX ст. В. Лозінський назвав возного «оком і вухом влади» [3, с.42]. До прийняття Другого Литовського статуту (1566 року) інституту возних передував інститут офіційних свідків-вижив. Виживі були урядовими чи панськими службовниками, виконуючи в ході міжшляхетських конфліктів чи інших колізій свою службу в інтересах певної особи, яка їх наймала. Інститут виживства сформувався напередодні судово-адміністративної реформи 1564-1566 років. Він був уже інститутом писаного права (вижив складав письмове свідчення), витіснивши інститут свідків – «людей добрих» та інститут присяги в ролі правових доказів на суді [4, с.93-94, 97, 107]. Інститут виживства, як зазначає його дослідник В. Поліщук, підготував ґрунт для запровадження уряду возного. Як вважається, його потім у більшості якраз і змінив інститут возних, хоча виживі доволі часто й надалі залишалися елементом доменіального права [5, с.107; 6, с.239].

Як зазначає шляхтознавиця Н. Старченко, уряд возного, незважаючи на те, що був найнижчим серед судової урядницької ієрархії, «становив важливий елемент судочинства в Речі Посполитій, сполучаючи суд і сторони, а та-

кож сторони між собою в ході тривання судового процесу і різного роду вступних актів до нього. Возні не мали жорсткої прив'язки до конкретної судової інстанції і діяли в межах всіх видів воєводських/повітових судів – гродського, земського, підкоморського, каптурового, трибунальського (в короткий період функціонування люблінського трибуналу), а також тих, що лише окремими аспектами своєї діяльності пов'язувалися з офіційним судочинством – копного і полюбовного. Возні, окрім того, були невід'ємною частиною шляхетського повсякдення як офіційні свідки при всіх бодай скільки важливих подіях в житті окремого шляхтича і регіональних спільнот у цілому» [7, с. 135].

У Польщі, наприклад у Краківському воєводстві, вознями були переважно простолюдні. А от в Україні возним міг стати лише шляхтич. На цю обставину є недвозначні вказівки в документах: «**У нас возные не могут быти иначе, только шляхтичи и оселье, а там засть люди хлопка простого возным учинят [...], которого сознание жадною мерою важное быти не можетъ**» [8, с. 137]. Формально возних обирала шляхетська спільнота, обов'язково з числа осілих (що мають нерухомість) у даному повіті шляхтичів, які користуються доброю репутацією та повагою, а потім їх затверджував воєвода. Разом з тим насправді, на думку Н. Старченко, за процедурою обрання могло ховатися просте надання уряду певному шляхтичеві на прохання наближеної до воєводи особи [9, с. 135-136]. Кількість возних у повіті була різною, що залежало від місцевих умов. Так, одразу по судово-адміністративній реформі середини XVI ст., що ввела уряд возного, у Луцькому повіті обрали п'ятьох возних, у Володимирському – шістьох, а в Кременецькому – лише трьох. Головний возний, який отримував свій уряд через королівське надання, звався «возним генералом» («**возным генералом**»). Діяльність генерального возного поширювалася найчастіше на територію трьох воєводств – Волинського, Київського та Брацлавського, інколи – на терени всієї Корони чи навіть Речі Посполитої. В окремих наданнях на вознівство територія урядування возного генерала обмежувалася лише одним воєводством [10, с. 137-138]. Генеральний возний теж повинен був мати осілість у межах ввіреного йому повіту.

Радянський медієвіст А. Гуревич у своїй відомій праці «Категорії середньовічної культури» [11] багато місця приділив показу надзвичайного розмаїття ритуального життя у середні віки. А ранньомодерний час іще недалеко відбіг від власне середньовіччя. Тож не випадково особа та діяльність возного в Україні у XVI–XVII століттях теж була із самого, так би мовити, початку включена в певний обрядовий контекст. Тому вже заступаючи на уряд возного, шляхтичі проходили особливі ритуали, що, зокрема, включали спеціальну стрижку, яку здійснював воєвода, а також присягу (скоріш за все відбувалися й інші ритуальні дії, інформація про які, можливо, ще буде виявлена в текстах джерел дослідниками). У розділі четвертому, артикулі четвертому Литовського Статуту 1566 року читаємо: «...**Абы воєводове въ каждомъ повѣтѣ судовомъ, гдѣ книги лежать, (...) возныхъ выбрали пострыгали уставляли тежъ шляхтцѣ людей добрыхъ вѣры годныхъ цюганвыхъ осельныхъ въ томъ же повѣтѣ...**» [12]. Ритуал постриження, коли кандидатів у возні стригли волосся над очима й над вухами, символічно вказував на основну функцію возного – бути «очима та вухами» судової влади: «...**Иж дей возныхъ для того над очыма и над ушыма пострыгають, абы они добре видели и слышали на обе две стороне и правду созывавали, жадного слова не опущавчы**» [13].

Важливим елементом ритуалу посвячення у возні була присяга, яку давав посвячуваний. Гродські книги донесли до нас зміст присяги на вознівство, наприклад, Якова Собачинського Гривковського 1635 року з Житомирського по-

віту: «Я Яковъ, присегаю панѹ богу въ тро(и)цы единомуу на ты(м), и(ж) будѹчы во(з)нымъ маемъ вирѣне справе(д)ливѣ а побо(ж)не на тымъ ѹрядѣ заховываты а позвы справе(д)ливостъ о(д)носити и ѡ(д)даваты и те(ж) правѣдливѣ сознаваты тоѣ, на сѣо будѣтъ посланы(и). Къвалтъ, во(и), рапы вглядивъшы, правѣдливѣ до книгъ ѹрядовыхъ сознаваты и вси инъшыѣ справы справоваты, што належить ѹрядови моему не за послами, ани за прия(з)ню, о(д)но ве(д)ле бога и светое справе(д)ливостѣ. Такъ ми, боже, поможи» [14, с. 132-133]. Присягу новопечений возний закінчував особливою ритуальною клятвою, формула якої тяжіє до прадавніх, ще, очевидно, язичницьких, часів: «...И если вы несправе(д)ливѣ на тымъ его ѹрядѣ не справовалъ се тебѣ языкъ в тѣмъ головы его выволо(к) по трыкрот навхрестъ головы пропалаяло(м)» [15, с.133].

Ритуал посвячення на вознівство, як бачимо, можна визначити як типову символічну дію, спрямовану на введення в посаду. В рамках існуючих етнологічно-культур антропологічних класифікацій обрядовості цей ритуал не вписується у жоден з найпоширеніших обрядових циклів – ні в календарний, ні в сімейний, ні в життєвий. Разом з тим не помилимося, коли віднесемо його до ритуалів переходу (rites de passage), які мали на меті переведення особи на іншу, як правило, більш високу, соціальну позицію [16]. А от із віднесенням ритуалу посвячення на вознівство до певної групи в рамках обрядів переходу виникають певні труднощі, адже документи донесли до нас явно не повний опис обряду. І тут нам, якщо ми все ж хочемо хоча б в основному спробувати розставити «крапки над і», неминуче доведеться вступити у сферу гіпотез і реконструкцій. На можливі критичні закиди щодо застосування прийомів реконструкції (таку думку, зокрема, висловила Н. Старченко у приватній бесіді) відповім, що навіть дослідники, які є прихильниками того, щоб дуже строго триматися джерел, застосовують тією чи іншою мірою реконструктивні прийоми. Зокрема, такі прийоми досить широко використовуються при дослідженні ментальності людей середньовічно-ранньомодерних часів, а також при інтерпретації тих чи інших їхніх дій. Адже самі люди тієї епохи не залишили нам тлумачень своєї поведінки, та ще й у наукових термінах – усе це роблять за них дослідники. Наприклад, свого часу загадуваний В. Лозинський, вивчаючи гродські книги з Галичини, зробив висновок про тотальну війну всіх проти всіх, що, як це на перший погляд, випливає з документів, панувала у XVII ст. у місцевій шляхетській спільноті. Але недавні дослідження тієї ж Н. Старченко показали, що в дійсності гродські книги зафіксували переважно лише «спектакль конфлікту», а не самі агресивні та непримиримі конфлікти. І якщо не ця вдала реконструкція ментальних стереотипів шляхти пізньосередньовічно-ранньомодерної доби, дослідники продовжували б вірити тому, що лежить, як то кажуть, на поверхні, не бачачи глибинного змісту. Як зазначає дослідниця, «нам зазвичай відомий лише фінал іг'еси, до якої ми намагаємося написати сценарій» [17, с. 125].

Отже, спробуємо й ми написати хоча б елементи такого «сценарію» до обряду введення в посаду возного в ранньомодерній Україні. Звичайно, при цьому намагатимемося не виходити за межі допустимого в таких випадках. Нам може допомогти те, що деякі елементи опису означеного обряду все ж проливають деяке світло на те, що це був за ритуал. Такими, зокрема, є цитована вище присяга, а особливо згадка про ритуальну стрижку. Адже ритуальна стрижка у структурі обрядів переходу означає символічне переродження індивіда. Таке символічне переродження людина переживає, зокрема, в ході ритуалів народин, весілля, а також ініціації. Весілля та народини нам явно не підходять. А от ініціація у випадку з возними можлива. Це, зокрема, могла бути ініціація введення в посаду.

Ініціації введення в посаду, основні характерні риси та особливості яких виявив свого часу британський культур антрополог В. Тернер [18, с.171-181], досить широко розглянуто в людській культурі, хоча й не настільки, як вікові та молодіжні ініціаційні посвячення. Разом з тим вони порівняно не часто потрапляють у поле зору дослідників. На українському матеріалі вдалося виявити такі ініціації у середовищі запорозьких козаків. Це, зокрема, ініціації введення в посаду старшини на Січі, особливо ритуал посвячення у кошові, стосовно якого до нас дійшло найбільше відомостей [19, с.29-33]. Ще можна згадати ритуали введення в посаду вчителя мандрівних дяків, хоч про них відомо не багато. І ось, очевидно саме з обрядом такого типу ми маємо справу в випадку із ритуальним оформленням вступу на посаду возного в ранньомодерній Україні. Про ініціаційний характер аналізованих ритуальних дій свідчить, зокрема, присяга, й, особливо, ритуальна стрижка. Адже вони в обрядах переходу означає ритуальну смерть у старому статусі й нове народження у новонабутому статусі, будучи однією з центральних дій цього типу ритуалів. Без сумніву, цей обряд включав і інші дії, зокрема такі, що символізували лімінальний стан посвячуваного на вознівство. Проте вони для нас поки що лишаються невідомими.

До речі, складання возним із себе повноважень (що спостерігалося вкрай рідко) теж відбувалося публічно і супроводжувалося його заявою: «**А такъ, дей, я з доброе воли своее, не хотечи больш тым ұрядом справовати, але его тұтты ұ сұдұ земског(о) володимерского вечными ч(а)сы зрекаю, иж от сего ч(а)сұ на потом ұрядом тым справовати не маю, яжж н тот автентыкъ перед нами ұ сұдұұ покладал**» [20, с.140].

Такі наші попередні міркування щодо цікавих ритуальних дій, які мали місце при вступі на посаду возного в ранньомодерній Україні. Вони, звичайно, аж ніяк не претендують на істину в останній інстанції. Дехто взагалі може сказати: а навіщо всі ці гіпотетичні міркування нам потрібні? Можливо, й так. Проте, вважаю, що ми все ж повинні якось бодай пробувати зазирнути у морок минулих століть, адже часто про те, що там відбувалося, нам доводиться лише гадати.

Список використаних джерел:

1. Яковенко Н. Україна аристократична (генеалогічні новели) / Н. Яковенко, В. Балушок // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С. 315-316.
2. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 153.
3. Jozieski W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku / W. Jozieski. – Kraków, 1957. – Т. I. – С. 42.
4. Поліщук В. Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі Луцьких замкових книг 1558-1567 рр.) / В. Поліщук // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 93-94, 97, 107.
5. Там само. – С. 107.
6. Поліщук В. [Рецензія] Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. – Житомир, 2002 / В. Поліщук, Н. Білоус // Український гуманітарний огляд. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 239.
7. Старченко Н. Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги? / Н. Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 135.
8. Цит. за: Старченко Н. Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги? / Н. Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 137.

9. Там само. – С. 135-136.
10. Там само. – С. 137-138.
11. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я. Гуревич. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1984.
12. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – Мінск, 2003. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua>.
13. Цит. за: Старченко Н. Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги? / Н. Старченко. – С. 136. Авторка вказує, що наведений текст стосується білоруських країв, а от на теренах України такого розгорнутого опису обрядової стрижки возного їй виявити не вдалося, є лише короткі вказівки щодо нього. Вона вважає, що застосовувати цей опис стосовно України не маємо права. Все ж дозволимо собі припустити, що й серед української шляхти він був аналогічним, або значною мірою подібним. Адже й тут проводилася ритуальна стрижка майбутнього возного, і при цьому йшлося теж про «очі» й «вуха»: «То, што будет видел або слышал, до книг сознавати маеть».
14. Акти Житомирського гродеського уряду: 1590 р., 1635 р. – С. 132-133.
15. Там само. – С. 133.
16. Про особливості та структуру обрядів переходу див.: Геннеп А. Ван. Обряды перехода. Систематическое изложение обрядов / А. Ван Геннеп; пер. с франц. – М., 1999.
17. Старченко Н. Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI – першій половині XVII ст.) / Н. Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 125.
18. Символ и ритуал / сост. В.А. Бейлис и автор предисл. пер. с англ. В. Тэрнер. – М., 1983. – С. 171-181. Взагалі ж, про особливості ініціацій як обрядів переходу, а також про їхню класифікацію див.: Wörterbuch der deutschen Volkskunde / Begründet von O. A. Erich und R. Beitzl. – Stuttgart, 1974. – S. 396-397; Becker R. Die weibliche Initiation im ostslawischen Zaubermärchen : ein Beitrag zur Funktion und Symbolik des weiblichen Aspektes im Märchen unter besonderer Berücksichtigung der Figur der Baba-Jaga / R. Becker. – Berlin, 1990. – S. 15-25.
19. Балущок В. Особливості козацьких звичаїв та обрядів / В. Балущок // Історія українського козацтва: Нариси : у 2 т. / редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – Т. 2. – С. 29-33.
20. Старченко Н. Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст. / Н. Старченко. – С. 140.

This article attempts to determine the type of ritual that took place at initiation of induction Voznyi in early modern Ukraine as part of transition rite.

Key words: Voznyi, ritual (rite), transition rituals, initiation of induction.

Отримано: 02.11.2016 р.